Historical Studies of the Islamic World
Print ISSN: 2383-2134
Online ISSN: 2783-2309
Homepage: https://mte.journals.miu.ac.ir/

Comparative criticism of Ali Shariati's and Keshia Ali's views on the marriages of the Prophet (PBUH)

Abbas Aghdasi, [1], and, Leyli Abdi✉ [2]

1. Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: aghdassi@um.ac.ir
2. PhD student in the History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Iran. Email: Leyliabdi223@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 23 February 2025
Received in revised form
30 March 2025
Accepted 24 April 2025
Available online
29 June 2026

Keywords:
Multiple wives
marriage Prophet of Islam
Ali Shariati
Keshia Ali.

ABSTRACT

Among the issues in the life of the Prophet Muhammad (PBUH) that have drawn attention from Muslims and non-Muslims alike is the matter of polygamy. Some have regarded certain marriages of the Prophet as contentious, while others, including figures such as Ali Shariati and Keshia Ali, have presented arguments in defense of his choices. This comparative study seeks to address how these two thinkers analyzed the rationale behind the Prophet's marriages, while critiquing their perspectives and highlighting the similarities and differences in their approaches. Findings show that both scholars, aiming to counter Orientalist critiques, position themselves as defenders of the Prophet, attributing his marriages to five overlapping motivations rooted in "non-personal" objectives—namely, political, religious, and social advancement. Shariati, for instance, emphasized the advanced age of the Prophet's wives, their perceived lack of physical beauty, and the absence of love as evidence against claims of self-indulgence. In contrast, Keshia Ali acknowledged debates about the wives' ages and beauty, as well as the possibility of the Prophet's affection for them. The study concluded that certain arguments by both thinkers—particularly Shariati's—remain unconvincing in justifying the Prophet's marital choices and require further critical examination.

Cite this article: Aghdasi, A. Abdi, L., (2026). Comparative criticism of Ali Shariati's and Keshia Ali's views on the marriages of the Prophet (PBUH). ***Historical Studies of the Islamic World***, *14* (38), 74-97. https://doi.org/10.22034/MTE.2025.20848.1899

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: https://doi.org/10.22034/MTE.2025.20848.1899

مطالعات تاریخی جهان اسلام
شاپا چـــاپی: ۲۱۳۴-۲۳۸۳
شاپا الکترونیکی: ۲۳۰۹-۲۷۸۳
Homepage: https://mte.journals.miu.ac.ir/

نقد تطبیقی دیدگاه علی شریعتی و کشیا علی درباره ازدواج‌های پیامبر (ص)

عباس اقدسی [۱]، و لیلی عبدی [۲] ✉

۱. گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد ایران.
رایانامه: aghdassi@um.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتر تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد،ایران.
رایانامه: Leyliabdi223@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: علمی – پژوهشی

تاریخ دریـافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴
تاریخ انـتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۸

کلیدواژه‌ها:
تعدد همسران،
ازدواج‌های پیامبر اسلام (ص)،
علی شریعتی،
کشیا علی.

چکیده

از جمله مسائلی که در زندگی پیامبر(ص) توجه مسـلمانان و غیرمسـلمانان را بـه خـود جلب کرده، تعدد همسران است. برخی ازدواج‌های پیامبر را موضوعی ناهنجار دانسته و بسیاری در دفاع از ایشان، در برابر این دیدگاه‌ها استدلال‌هایی آورده‌انـد. از جملـه ایـن افراد علی شریعتی و کشیا علی است. مسئله پژوهش حاضر، که به روش تطبیقی انجام شده، پاسخ به این پرسش است که این دو متفکر چگونه فلسفه ازدواج‌های پیامبر (ص) را تحلیل می‌کنند؟ همچنین این پژوهش ضمن بیان تفاوت‌هـا و شـباهت‌های دیـدگاه علی و شریعتی، به نقد اندیشـهٔ آنـان نیـز در زمینـه فلسـفهٔ ایـن ازدواج‌هـا می‌پـردازد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که این دو اندیشمند، بـا هـدف نقـد دیـدگاه‌های مستشـرقان، درجایگاه دفاع از آن حضرت برآمده و هردو با علل پنج‌گانه‌ای که برخی از آن‌ها بـاهم همپوشانی دارد، هدف و فلسفه این ازدواج‌ها را در انگیزه‌های «غیرنفسانی» و در جهت پیشبرد اهداف سیاسی، دینی، و اجتماعی دانسته‌اند. تفاوت دیدگاه این دو متفکـر در آن است که شریعتی برای اثبات ادعاهای خود، مسئله سـن زنـان و پیـر و فرتـوت بـودن همسران، عدم زیبایی و فقدان عشق پیامبر(ص) به آنان را پیش می‌کشد، اما کشیا علی به زیبایی زنان پیامبر و وجود اختلاف درباره بالا بودن سـن آنـان و عشـق پیـامبر بـه همسران نیز اشاره می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد استدلال‌های ایـن دو، بـه ویژه شریعتی در بیان علل ازدواج‌های آن حضرت، در مواردی قابـل پـذیرش نیسـت و جای تأمل دارد.

استناد: عبدی، لیلی ؛ و اقدسی، عباس (۱۴۰۵). نقد تطبیقی دیدگاه علی شریعتی و کشیا علی درباره ازدواج‌های پیامبر (ص). *مطالعات تاریخی جهان اسلام*، ۱۴ (۳۸)، ۹۷-۷۴. https://doi.org/10.22034/mte.2024.15180.1685

ناشر: جامعة المصطفي (ص) العالميه.

© نویسندگان.

مقدمه

تعدد زوجات پیامبر(ص) از جمله مسائل مهمی است که در بین اندیشمندان مورد توجه بوده است. نویسندگان اروپایی، کشیشان و مبلغان مسیحی در طول سده‌های متمادی تعدد زوجات را وسیله‌ای برای حمله به شخصیت پیامبر (ص) قرار داده و تلاش کرده‌اند ایشان را به تبعیت از امیال دنیوی متهم کنند. بر این اساس، گروهی به حمایت و دفاع از پیامبر برخاسته و با استدلال‌هایی، ایشان را از این تهمت‌ها مبرا دانسته‌اند. علی شریعتی[۱] و کشیا علی[۲] از جملهٔ این افراد هستند. کشیا علی در اثر خویش[۳] با بهره‌گیری از منابع گوناگون تاریخی در موضوع زندگی پیامبر(ص) و علی شریعتی در کتاب خود با عنوان اسلام شناسی با تکیه بر آراء و نظرات خویش و استفادهٔ اندک از منابع تاریخی در تلاش هستند که حکمت‌های مربوط به همسران متعدد را برای غیرمسلمانان، به ویژه مسیحیان اروپایی، آشکار کنند. به عقیدهٔ آنان انتقادات غربی‌ها از تعدد زوجات ناعادلانه و بی‌اساس است. یکی از دلایلی که هر دوی آنان در رد اتهامات علیه پیامبر(ص) بیان کرده‌اند، این مسئله است که تعدد زوجات در آن زمان رایج بوده است. با این حال کشیا علی این مسئله را بهتر از شریعتی تبیین کرده و معتقد است که مسئله تعدد زوجات و تحولاتی که اسلام در ازدواج پدید آورد را باید با توجه به سوابق ازدواج در عربستان و نوعی نگاه اجتماعی بررسی کرد. در این رویکرد، بسیاری از مسائل اجتماعی و سیاسی در حال تغییر و دگرگونی‌اند؛ چنانکه یک موضوع اجتماعی در زمان واحد، در جوامع مختلف صورت‌های متفاوت پیدا می‌کند، چنانچه گاهی در جامعه‌ای پسندیده و در جامعه‌ای دیگر ناپسند می‌گردد. موضوع

---

۱ ـ علی مزینانی، مشهور به شریعتی (۱۳۵۶ ـ ۱۳۱۲ش)، آثار فراوانی را از خود به یادگار گذاشته است، که شماری از نظرات و آرای وی، مورد نقد گروه‌های مختلف قرار گرفته است. شریعتی تحصیلات دانشگاهی خود را در رشته ادبیات به پایان رساند، درباره نحوه آشنایی وی با تاریخ اسلام برخی معتقدند که بسیاری از متون درسی شریعتی در دانشگاه متونی تاریخی بوده‌اند و از این طریق او با تاریخ اسلام و ایران آشنا شد. به نظر می‌رسد ارتباط او با دکتر فیاض در رویکرد شریعتی به تاریخ اسلام مؤثر افتاده باشد و بعید نیست برخی اشتباهات جزئی موجود در اسلام‌شناسی نیز ناشی از تأثیرپذیری شریعتی از آثار دکتر فیاض بوده باشد(قنوات، *شریعتی و تاریخ اسلام*، ۱۶).

۲ ـ کشیا علی (Kecia Ali) پژوهشگر آمریکایی و متخصص مطالعات اسلامی است که بر مطالعه فقه اسلامی، اخلاق، زنان، جنسیت و سیره پیامبر(ص) تمرکز دارد. وی در حال حاضر استاد دانشگاه بوستون است. علی کتاب خود را با عنوان *زندگانی‌های محمد* در سال ۲۰۱۴م در دانشگاه هاروارد در ۳۴۲ صفحه به چاپ رسانده است.

۳ . *The lives of Muhammad*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.

چندهمسری نیز از این مسائل است که در طول تاریخ، در جوامع گوناگون با آن برخورد متفاوتی شده است.[۱]

شریعتی تمام ازدواج‌های پیامبر را بر اساس مصالح سیاسی-اجتماعی می‌داند و در تأئید گفته‌های خویش به عدم زیبایی همسران پیامبر (ص) و همچنین بیوه‌بودن و بالابودن سن آنان استناد می‌کند. وی تأکید دارد که زیبایی و جوانی زن است که عشق را برمی‌انگیزاند و نتیجه می‌گیرد که پیامبر (ص) هیچ عشقی نسبت به همسران خود نداشته است. اگر این نظر شریعتی را صحیح فرض کنیم این مفهوم را می‌رساند که پیامبر ارزشی برای زن قائل نبوده و ازدواج با آنان را دستاویزی برای رسیدن به موقعیت خویش قرار داده است. از سویی، کشیا علی علاوه بر تأیید عدم وجود امیال دنیوی در نیت پیامبر (ص)، و بالابودن سن همسران پیامبر به اختلاف نظرها در این باره نیز اشاره کرده و از عشق و علاقهٔ آن حضرت به همسران خویش نیز غافل نمی‌شود. کشیا علی در پی آن است که نشان دهد قانون تعدد زوجات ضرورتی بوده است که بیش از آنکه به نفع مردان و در خدمت شهوت‌رانی آنان باشد، نوعی چاره‌اندیشی ظریف و مناسب، و در راستای مصلحت زنان است. از نظر کشیا علی، اهمیت دادن پیامبر(ص) به طبقهٔ زنان بود که سبب شد ایشان برای حمایت از آنان و نیز جلوگیری از فساد آنان، نوعی فداکاری شخصی انجام دهد. در این مقاله، رویکرد علی شریعتی و کشیا علی به تعدد زوجات پیامبر(ص)، با توجه به دو اثر اصلی ایشان یعنی اسلام‌شناسی و زندگانی‌های محمد [ص] (*The lives of Muhammad*) بررسی خواهد شد.

با توجه به اهمیت تعدد زوجات پیامبر(ص)، پژوهش‌های فراوانی در این زمینه صورت گرفته است. از جمله ی آخرین پژوهش‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: «تحلیل و بررسی ازدواج‌های پیامبر اسلام»؛[۲] در این مقاله به بیان اهداف ازدواج‌های پیامبر(ص) پرداخته شده و در پی اثبات این موضوع است که این ازدواج‌ها به دلایل انسانی، اجتماعی و دینی انجام شده، نه از روی شهوت یا انگیزه‌های دنیوی. همچنین به بررسی شخصیت زن از دیدگاه اسلام پرداخته و تعدد زوجات را خدمت بزرگی به جنس زن می‌داند؛ در پایان نیز نظرات برخی از مستشرقان مورد ارزیابی قرار گرفته و نادرست بودن شبهات آنان درباره ازدواج‌های پیامبر(ص) اثبات گردیده است.

---

۱ ـ اکنون در بسیاری از کشورها، به‌ویژه در شماری از کشورهای آفریقایی و آسیایی و آمریکای لاتین، مسئله تعدد همسران را می‌توان هنجاری پذیرفته‌شده در فرهنگ این نواحی دانست، ولی در کشورهایی دیگر (عمدتاً در آمریکای شمالی و اروپا) به دید یک ناهنجاری به آن نگریسته می‌شود و آن را برخلاف حقوق بشر و زن تلقی می‌کنند(ن.ک. عبدالمحمدی، مستشرقان و پیامبر اعظم (ص)، ۲۰۸).

۲ ـ مختاری، علیرضا و دیگران، مجله مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره هفتم، سال ۱۴۰۰، شماره ۱.

«کنکاشی درباره علل تعدد همسران پیامبر (ص)»[۱]، مقاله دیگری است که در این پژوهش نیز به بررسی علل ازدواج‌های پیامبر(ص) پرداخته شده است. نویسنده این ازدواج‌ها را به دو بخش «علل عمومی» (مانند ایجاد وحدت، حمایت از زنان بی‌سرپرست، گسترش اسلام) و «علل اختصاصی» (مانند نیازهای شخصی، شرایط خاص زندگی پیامبر(ص)) تقسیم کرده و نشان می‌دهد که این ازدواج‌ها نه از روی شهوت، بلکه بر اساس مصالح سیاسی، اجتماعی، اخلاقی و دینی بوده است و بدین شکل به نقد دیدگاه‌های مستشرقان و پاسخ به شبهات آن‌ها پرداخته است. «تحلیل حکمت‌های تعدد زوجات پیامبر(ص) و بازخوانی اختصاصات نبی در ازدواج»[۲] پژوهش دیگری است که در این مقاله نیز نویسنده با استفاده از منابع تاریخی، تفسیری و روایی به تحلیل علل ازدواج‌های پیامبر (ص) می‌پردازد و هدف آن پاسخ به شبهات مستشرقان و دفاع از شخصیت پیامبر (ص) و تبیین این مطلب است که ازدواج‌های پیامبر(ص) برخاسته از حکمت الهی و مصالح اسلام بوده است، نه انگیزه‌های شخصی. نکته‌ای که در این پژوهش‌ها وجود دارد این است که علاوه بر مطالعات فوق بیشتر پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام شده، نگاهی مشابه به علل ازدواج‌های پیامبر (ص) دیده می‌شود.

بنابراین اهمیت و نوآوری پژوهش حاضر در این است که با نگاهی متفاوت نسبت به تحقیقات انجام شده، مسئله تعدد زوجات پیامبر(ص) را بررسی می‌کند و با تحلیل دیدگاه‌های شریعتی و علی نشان می‌دهد که این دو اندیشمند اگرچه به دفاع از شخصیت پیامبر (ص) پرداخته‌اند، اما به مانند اکثر پژوهشگران در پاسخ به شبهات مستشرقان درباره ازدواج‌های پیامبر (ص) با نادیده گرفتن شخصیت پیامبر (ص) به عنوان بشری مانند سایر انسان‌ها، هدف این ازدواج‌ها را تنها در اهداف سیاسی و اجتماعی و دینی دانسته‌اند و دلایلی را ذکر کرده‌اند که چندان قابل پذیرش نیست. همچنین پژوهش حاضر این موضوع را با رویکردی تطبیقی و مقایسه‌ای، چنانکه تاکنون کمتر پژوهشی دیده شده که این مسئله را به این شیوه بررسی کرده باشد، مورد تحلیل قرار می‌دهد. علت گزینش این دو اندیشمند، آن بوده که نشان داده شود با توجه به موضوع پژوهش در مواجهه با منابع دست اول تاریخی، دیدگاه داخلی از سوی ایدئولوگی مسلمان و صاحب قلم چه تفاوتی با دیدگاه مسلمانی ساکن کشوری غیرمسلمان دارد که رویکردی نوین به منابع کهن دارد. همپوشانی آراء و شباهت‌های اندیشه‌ای این دو متفکر در رویارویی با مسئلهٔ این پژوهش نشان

---

[۱] ـ ابوالقاسم زاده و کاظم نژاد، *ماهنامه علمی ـ تخصصی معرفت*، سال ۱۳۸۵، شماره ۱۰۸.

[۲] ـ حکیم زاده، فرزانه، *فصلنامه مطالعات اسلامی زنان و خانواده*، سال ۱۳۹۶، شماره ۶.

می‌دهد فارغ از خاستگاه‌های اعتقادی و ملیتی و نیز چگونگی استفاده از منابع تاریخی، اندیشمندان مسلمان رویکردی هنجاری به موضوع تعدد زوجات پیامبر (ص) دارند. به عبارت دیگر هدف از انتخاب شریعتی و کشیا علی در پژوهش حاضر توجه بر این نکته است که اگرچه کشیا علی در جایگاه یک فمنیست که با اندیشه‌های کلاسیک اسلامی فاصله دارد و رویکرد اسلام گرایانه به منابع ندارد، در مقابلِ علی شریعتی که به عنوان یک ایدئولوژیست، محتوای منابع گزینشی خویش را پذیرفته و بر پایه همان منابع ازدواج‌های پیامبر(ص) را تحلیل می‌کند ، قرار گرفته، اما در نهایت اندیشه‌ها و دیدگاه‌های متفاوت آنان به مانند اکثر پژوهش‌هایی که در زمینه ازداوج‌های پیامبر(ص) انجام شده، در یک نقطه تلاقی پیدا می‌کند. بر این اساس در این مقاله، ضمن اشاره به شباهت‌ها و تفاوت‌های دیدگاه علی شریعتی و کشیا علی در زمینه تعدد زوجات، صحت تحلیل‌های آنان نیز نقد و ارزیابی خواهد شد.

۱ـ همسران پیامبر (ص)

دربارهٔ تعداد همسران پیامبر (ص) اختلاف‌نظر وجود دارد. به گزارش ابن‌هشام، همسران پیامبر سیزده تن بودند: خدیجه دختر خویلد، سوده دختر زَمَعه، عایشه دختر ابوبکر، زینب دختر خُزَیمه، حفصه دختر عمر بن خطاب، ام سلمه دختر ابوامیّه، زینب دختر جَحش، جُوَیریه دختر حارث، امحبیبه دختر ابوسفیان، صفیّه دختر حُیَیّ، میمونه دختر حارث هِلالیه، عمرة دختر یزید کلابی و اسماء دختر نعمان کندی.(ابن هشام، بی‌تا: ۲/ ۶۴۳) مسعودی و ذهبی تعداد همسران پیامبر (ص) را پانزده تن دانسته‌اند.(مسعودی، ۱٤۰۹: ۳/ ۲۳ ؛ ذهبی، ۱٤۰۹: ۱/ ۵۹۲) در برخی روایات، شمار آن‌ها تا هجده تن نیز ذکر شده است.(ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ٤۲) البته پیامبر(ص) تا زمانی که خدیجه (س) زنده بودند فقط یک همسر داشتند و پس از درگذشت ایشان و هجرت به مدینه همسران دیگری اختیار کردند.

درباره علت اختلاف در تعداد همسران پیامبر(ص) گفته شده است که برخی از مورخان، زنانی را که به عللی با پیامبر(ص) زندگی نکرده‌اند یا کنیزان ایشان مانند ماریه قبطیه و ریحانه دختر زید[۱] را هم جزو همسران ایشان به‌شمار آورده‌اند.(ابوالقاسم زاده و کاظم نژاد، ۱۳۸۵: ۸۵) اما آنچه که مورد اتفاق مورخان قرار گرفته، این است که اولاً تعداد همسران پیامبر(ص) تا زمان تحریم انتخاب همسر که با نزول آیه ۵۲ سوره احزاب[۲] اعلام گردید یازده نفر بوده است و ثانیاً

---

۱ ـ برای اطلاع بیشتر ن. ک: ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱، ص ۵۹۸.

۲ ـ (لَا یَحِلُّ لَکَ النِّساءُ مِن بَعدُ وَ لا أن تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِن أزوَاجٍ وَ لَو أعجَبَکَ حُسنُهُنَّ).

هنگام وفات پیامبر (ص)، جز خدیجه (س) و زینب دختر خُزَیمه، دیگر همسران او زنده بودند. (ابن هشام، بی‌تا: ۲/ ۶۴۳)

۲ـ فلسفه ازدواج‌های پیامبر (ص) از دیدگاه علی شریعتی

۲ ـ ۱ ـ ایجاد پیوند خویشاوندی برای تقویت نفوذ سیاسی ـ اجتماعی

شریعتی یکی از دلایلی که برای تعدد زوجات پیامبر (ص) بیان کرده، ایجاد خویشاوندی و مستحکم شدن موقعیت سیاسی ـ اجتماعی ایشان است. وی برای این مورد، ازدواج پیامبر(ص) با عایشه دختر ابوبکر و حفصه دختر عمر را نمونه می‌آورد و با اشاره به اینکه ازدواج با عایشه آمیخته با مصلحتی عاقلانه بود نه عشق، درباره علت این ازدواج می‌گوید: «محمد با عایشه ازدواج می‌کند تا هم نخستین دختری که در اسلام زاده شد و طلیعه اولین نسل مسلمان جهان بود، به نام او باشد و هم با دوست و همفکر خویش یعنی ابوبکر خویشاوند گردد».(شریعتی، ۱۳۸٦: ۵۳۸) چنانچه در مورد ازدواج با حفصه نیز به همین موضوع استناد می‌کند که به دلایل سیاسی و برقراری پیوند خویشاوندی برای تقویت موقعیت خویش بوده و بدین طریق پیامبر(ص) همان پیوند خویشاوندی که با علی (ع) و ابوبکر و عثمان انجام داده بود، با عمر نیز که یکی از شخصیت‌های پرنفوذ و مؤثر اسلام به‌شمار می‌رفت، نیز بست و موقعیت خود را استوار ساخت.(شریعتی، ۱۳۸٦: ۵٤۳)

۲ ـ ۲ ـ نجات زنان آسیب‌دیده در راه اسلام و تأمین زندگی بیوه‌زنان و یتیمان

شریعتی برای این مورد به ازدواج پیامبر(ص) با سوده دختر زَمَعه اشاره می‌کند. سوده و همسرش در روزهای نخستین اسلام در راه عقیده خود بسیار رنج کشیدند و براثر فشار قریش مجبور به هجرت شدند؛ آنان پس از مدتی به مکه برگشتند اما سکران همسر سوده در مکه درگذشت. (ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ٤۲) شریعتی اشاره می‌کند که پس از آن سرنوشت دشواری در انتظار سوده بود، چرا که یا به ناچار باید به نزد خانواده‌اش بازمی‌گشت و به بت‌پرستی روی می‌آورد و یا به همسری مردی که هم‌کفو وی نبود، درمی‌آمد. (شریعتی، ۱۳۸٦: ۵۳۹) بنابراین پیامبر (ص) به خاطر این مسائل با سوده ازدواج کرد تا گرفتار مشرکان نشود. همچنین در سرپرستی زنان بیوه درباره ام سلمه می‌گوید: «زنی فرتوت بود و از همسر شهیدش چندین فرزند کوچک و بزرگ برایش مانده بود و به همین دلیل پیامبر از او خواستگاری کرد تا همسر و فرزندان یار شهید خویش را در پناه بگیرد».(شریعتی، ۱۳۸٦: ۵٤۰)

۲ ـ ۳ ـ ایجاد ارتباط با دشمنان و تألیف قلوب آنان برای پذیرش اسلام

شریعتی علت ازدواج رسول گرامی اسلام با ام حبیبه دختر ابوسفیان بن حرب را ایجاد پیوند دوستی با دشمنان برای پذیرش اسلام دانسته و بیان می‌کند این مسئله که دختر ابوسفیان در اوج مبارزه او با اسلام و آن حضرت به همسری ایشان درآید، حادثه بسیار مهمی بود[۱]، و به همین دلیل پیامبر از او خواستگاری کرد.(شریعتی، ۱۳۸٦: ٥٤١) همچنین علت ازدواج پیامبر (ص) با میمونه را به زدودن دشمنی میان مسلمانان و قریش مکه دانسته، بیان می‌کند پیامبر(ص) می‌کوشید از شدت کینه و خشونت بکاهد. برای همین عباس بن عبدالمطلب میمونه را به ایشان معرفی کرد. گرایش میمونه به اسلام، خویشاوندی وی با خالد بن ولید، که شمشیرش سرنوشت جنگ احد را به نفع قریش تغییر داد، و انتساب وی به خانواده‌های بانفوذ قریش عواملی بود که محمد(ص) را واداشت که پیشنهاد او را بپذیرد. این ازدواج، پیامبر (ص) را با برخی از رجال برجسته قریش خویشاوند کرد و در روح آنان بی‌اثر نبود چنانکه اندکی پس از آن، خالد بن ولید به همراه عمرو عاص و عثمان بن طلحه اسلام آوردند. (شریعتی، ۱۳۸٦: ٥٤٢)

۲ ـ ٤ ـ آزادسازی اسیران و بردگان و جایگزینی صلح به جای دشمنی

شریعتی بین این مطلب و ازدواج پیامبر(ص) با جُوَیریه ارتباط برقرار کرده است. جویریه دختر حارث بن أبی ضرار بن حبیب خزاعی، رئیس قبیله بنی مصطلق بود. (واقدی، ۱٤۰۹: ۱/ ٤۱۲ ؛ ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ۹۳) وی در سال پنجم هجری در غزوه بنی مصطلق اسیر شد، پیامبر(ص) او را به عقد خویش درآورد و به عنوان مهریه او چهل تن از اسیران را آزاد کرد. (واقدی، ۱٤۰۹: ۱/ ٤۰٤ ؛ یعقوبی، بی‌تا: ۲/ ٥۳) بنابر تحلیل شریعتی پیامبر(ص) با این تدبیر محبت خویش را در دل‌های قبیله بنی مصطلق به خصوص رئیس قبیله جانشین ساخت، در نتیجه، این طایفه که از دشمنان خطرناک پیامبر(ص) بودند، اسلام آوردند و با آن حضرت خویشاوند شدند.(همان: ٥٤١)

۲ ـ ٥ـ اجرای حکم الهی و زدودن افکار غلط جاهلی

شریعتی ازدواج پیامبر(ص) با زینب دختر جَحش را به تفصیل گزارش کرده و در رد ادعای مستشرقان و مسیحیان درباره داستان دلباختگی پیامبر به زینب بیان می‌کند، می‌گوید اگر در دل محمد عشقی وجود دارد قصه‌ای شگفت‌انگیز است، نه آن‌گونه که روحانیان مسیحی و گاهی

---

۱ ـ برخی حتی نزول آیه ۷ سوره ممتحنه که می‌فرماید: (عَسَى اللهُ أن يَجعل بَينكُم وَ بين اَلّذينَ عاديتُم مِنهُم مَودّةً)، را با ازدواج پیامبر(ص) و ام حبیبه مرتبط دانسته است. ابن سعد،طبقات الکبری، ج ۸ ص ۷۹؛ بیهقی، دلائل النبوه، ج ۳، ص ۴۵۹

مستشرقان وابسته به مسیحیت و یا استعمار چون دوزی[1] و نویسندگان بارزی چون براس[2] یافته‌اند که «ناگاه نسیمی پرده را کنار زد و زینب در حالی که پوشش مناسبی نداشت در مقابل محمد نمایان شد و ناگهان دل محمد فرو ریخت و بی‌قرار شد و زینب این قصه را به زید گفت و او به خاطر محمد زینب را رها کرد تا نصیب وی شود».(شریعتی، ۱۳۸٦: ۵۲۵) وی با اشاره به سنت «تبنی»[3] که در میان عرب جاهلی مرسوم بوده، بیان می‌کند که ازدواج با زینب نه به دلیل نگاهی عاشقانه، بلکه برای انجام دستور خدا بوده و هدف پیامبر از این ازدواج شکستن دو سنت غلط جاهلی، یکی ازدواج با همسر مطلقه پسرخوانده و دیگری ازدواج با همسر مطلقه یک غلام و بردهٔ آزادشده و همچنین برگرداندن جایگاه زینب بوده است. (شریعتی، ۱۳۸٦: ۵۳۲ ـ ۵۱۸)

۳ـ فلسفه ازدواج‌های پیامبر (ص) از منظر کشیا علی

۳ـ ۱ـ ازدواج در جهت اهداف عالی

کشیا علی دو فصل از کتاب خود را به ازدواج‌های پیامبر(ص) اختصاص داده است. اگرچه در این دو فصل بیشتر بر دو مورد از ازدواج‌های پیامبر(ص) یعنی ازدواج با خدیجه (س) و عایشه تمرکز کرده، با این حال به دیگر همسران پیامبر(ص) نیز اشاره کرده و علل این ازدواج ها را بیان می‌کند. علی ابتدا به ازدواج پیامبر(ص) با خدیجه (س) پرداخته و با اینکه این ازدواج هیچ گاه مورد انتقاد و نزاع نبوده با این حال وی به اختلاف نظرها در مورد سن حضرت خدیجه هنگام ازدواج با رسول خدا، اشاره کرده است.(Ali, 2016: 119) وی بر این عقیده است که علیرغم اختلاف نظرها درباره سن حضرت خدیجه، «عشق محمد به خدیجه هرگز تزلزل نکرد و شاید به این دلیل بود که برخی هیچ‌وقت خدیجه را چهل‌ساله نمی‌دانستند». Ali, 2016: (126) علی تأکید دارد که این ازدواج به یک معنا مطلق بود که پیامبر اکرم تا زمانی که ایشان زنده بودند همسر دیگری اختیار نکردند و با توجه به این وفاداری در رد ادعای برخی مستشرقان بیان می‌کند که ازدواج‌های بعدی پس از وفات خدیجه (س)، بر اساس ملاحظات متعددی بود.

۳ـ ۲ـ ازدواج در جهت اهداف سیاسی ـ تبلیغی

علی به نظرات متفاوت مستشرقان درباره ازدواج پیامبر(ص) پس از وفات خدیجه (س) اشاره کرده، می‌گوید برخی این ازدواج‌ها را با انگیزه‌های دنیوی مرتبط ساخته‌اند و برخی نیز مانند

---

1 ـ Dozy

2 ـBrass

۳ ـ تبنی از ماده « ابن» از باب تفعل به معنای پسرخوانده است. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۹۱

پریدو[1] به جای انگیزه‌های نفسانی، بر محاسبات و نقشه‌های پیامبر در این ازدواج‌ها تمرکز کرده ، چنانکه می‌گوید: «اکنون که خدیجه وفات یافته وی برای تقویت بیشتر خود، به جای او دو همسر دیگر گرفت، عایشه، دختر ابوبکر و سوده دختر زمعه و چند سال بعد حفصه دختر عمر را نیز بر آنان افزود. بنابراین به موجب آن، خود را به عنوان داماد سه تن از مردان اصلی حزبش درآورده، منافع خویش را استوار ساخت».(Prideaux, 1697: 41) علی در پاسخ می‌گوید در جامعه‌ای که مبتنی بر خویشاوندی و نظام قبیله‌ای است، نباید تعجب کنیم که اکثر ازدواج‌های محمد زمینه‌ای سیاسی داشته باشد. اما این نه در پیشبرد منافع شخصی پیامبر(ص) بلکه در رابطه با اسلام و جامعه بود.(Ali, 2016: 130)

۳ ـ ۳ ـ ازدواج در جهت طرد سنت غلط جاهلی

کشیا علی از ازدواج پیامبر(ص) با زینب، با عنوان «جنجال برانگیزترین» ازدواج یاد کرده (Ali, 2016: 135)، بیان می‌کند داستان دلباختگی پیامبر(ص) به زینب ساخته نویسندگان اروپایی است که هرکس حتی ذره‌ای تعقل کند، بی‌تردید ساختگی‌بودن آن را درک می‌کند. از نظر او سخنان مویر[2] و بسیاری دیگر که داستان نگاه اجمالی محمد(ص) به زینب و دلباختگی آنی او را تکرار می‌کنند، هیچ حقیقتی ندارد، چنانکه وی از این ماجرا با عنوان «ساخت مستشرقان»[3] یاد می‌کند.(Ali, 2016: 135) دلایلی که کشیا علی برای این ازدواج بیان می‌کند، همانند دلایل شریعتی است. از نظر وی پیامبر اسلام به ازدواج با زینب فرمان داده شد تا جامعهٔ بشری را از تمام آداب و رسوم و خرافات مغایر با قوانین اسلام پاک کند.(Ali, 2016: 136) کشیا علی علاوه بر رد نظرات مستشرقان این موضوع را در منابع متقدم نیز بررسی کرده و آن را دور از عقل دانسته، بیان می‌کند طبری در این داستان به جریان اصلی اشاره نکرده است.[4]

---

1 . Prideaux.

2 . Muir, William. *The Life of Mohamet from Original sources*. 2nd ed. London : Smith, Elder, 1878.

۳ ـ اگرچه باید اشاره کرد که این داستان فقط برساخته مستشرقان نیست و ماجرای آن در برخی منابع قدیم تاریخ اسلام و همچنین برخی تفاسیر آمده است، اما در هر صورت حقیقت داشتن آن مورد انتقاد فراوان است. به عنوان نمونه نگاه کنید به مقاله نگارنده و همکاران در این مورد باعنوان: نقد استنادهای قرآنی وقایع تاریخی صدر اسلام در تاریخ طبری(مطالعه موردی: بررسی ادعای علاقه پنهان محمد(ص) به زینب و استناد به آیه ۳۷ سوره احزاب، فصلنامه سخن تاریخ، پاییز ۱۴۰۱، شماره ۳۹.

۴ ـ طبری در تاریخش از رد و بدل شدن نگاهی عاشقانه و شکل‌گیری علاقه پیامبر(ص) به زینب هنگام

۳ ـ ٤ ـ ازدواج در جهت پیشبرد اسلام به وسیله زنان

عایشه و خدیجه تنها همسرانی هستند که سن آن‌ها کانون توجه بوده است، مخصوصاً سن عایشه که بازتاب فراوانی داشته است. علی با اشاره به سن دیگر همسران پیامبر قصد دارد دیدگاه منتقدان درباره غیرعادی‌بودن سن عایشه را برطرف کند. وی ابتدا این ازدواج را با استناد به آب و هوای گرم و تأثیر آن در بلوغ جسمانی توجیه کرده، بیان می‌کند که دختران در عربستانِ آن دوران، زودتر به بلوغ می‌رسیدند. علی از این طریق می‌خواهد مشاجره عمومی بر سر سن عایشه، که در آن اتهامات کودک‌همسری به بخشی از یک گفتمان عمومی درباره پیامبر تبدیل شده، را از بین ببرد.(Ali, 2016: 178) چنانکه در ادامه نظری از یک پزشک هلندی در تبیین ازدواج پیامبر(ص) با عایشه آورده که ازدواج یک دختر کم‌سن با یک مرد مسن از لحاظ پزشکی برای دختران جوان بهتر است.(برای اطلاع بیشتر ر.ک: Ali, *The lives of Muhammad,* p177)وی در نتیجه گیری خود درباره علت این ازدواج نکته ای آورده که کمتر با روایات تاریخی مطابقت دارد چنانکه می‌گوید ازدواج با عایشه جوان یک ضرورت بزرگ برای اسلام بود، زیرا از طریق او، پیامبر(ص) دستورات اسلام را به زنان جوانی که تازه وارد اسلام شده بودند، ابلاغ می‌کرد و همین ویژگی‌های استثنایی عایشه و جوانی، او را قادر ساخت تا به جمعیت وسیع‌تری از مسلمانان خدمت کند. (Ali, 2016: 178)

۳ـ ٥ ـ ازدواج در جهت حمایت و پیشبرد امور تربیتی و امنیت اخلاقی

از نظر علی نویسندگان پیشامدرن به این موضوع توجه نمی‌کنند که محمد چگونه با زنان در حکمِ یک طبقه رفتار می‌کرد. به گفتهٔ وی، پیامبر این ازدواج‌ها را به دلیل ملاحظات بشردوستانه، مراقبت از بیوه‌های آسیب‌پذیر و حفظ آبروی زنان پیروان خویش، انجام داد. چراکه زندگی کردن زنان بیوه و مطلقه و بدون حامی در عربستان گرمسیری، جایی که بلوغ زودرس برای مردان و زنان وجود دارد، به ویژه با توجه به اخلاق سست جامعه مشرک مکه، بسیار سخت بود و احتمال داشت عفت و پاکدامنی آنان را به خطر بیندازد. در نتیجه این حمایت صرفاً در درجه اول تأمین غذا و سرپناه برای زنان نیست، بلکه نیاز به تأمین پاکدامنی آن‌ها از آلودگی‌ها و تأمین امنیت اخلاقی است و تعدد زوجات را به ضرورتی اجتماعی بدل می‌کند. (Ali, 2016: 146)

مراجعه به خانه زید ـ همسر زینب ـ سخن گفته است. برای اطلاع بیشتر ن. ک: طبری، تاریخ الامم و الملوک، ج ۲، ص ۵۶۳.

۴ـ تحلیل رویکرد شریعتی و کشیا علی درباره تعدد زوجات پیامبر(ص)

٤ ـ ۱ ـ خلاصه آراء شریعتی و کشیا علی درباره علل تعدد زوجات پیامبر(ص)

با توجه به مواردی که گفته شد شریعتی و کشیا علی در پی اثبات این مسئله هستند که تعدد زوجات پیامبر(ص) بر اساس مصلحت‌هایی صورت گرفته است و با انگیزه‌های دنیوی ارتباطی ندارد. بر اساس جدول شمارهٔ ۱، کشیا علی و علی شریعتی علل تعدد زوجات را در پنج دسته مطرح کرده‌اند.

	علل تعدد زوجات پیامبر (ص)	
ردیف	دیدگاه‌های علی شریعتی	دیدگاه‌های کشیا علی
۱	ایجاد پیوند با قبایل بزرگ عرب و تقویت نفوذ سیاسی ـ اجتماعی	ازدواج در جهت اهداف سیاسی ـ تبلیغی
۲	نجات زنان آسیب‌دیده و تأمین زندگی بیوه‌زنان و یتیمان آنان	ازدواج در جهت اهداف عالی
۳	ایجاد ارتباط با دشمنان و تألیف قلوب آنان برای پذیرش اسلام	ازدواج در جهت پیشبرد اسلام به وسیله زنان
٤	آزادسازی اسیران و بردگان و جایگزینی صلح به جای دشمنی	ازدواج در جهت حمایت و پیشبرد امور تربیتی و امنیت اخلاقی
٥	اجرای حکم الهی و زدودن افکار غلط جاهلی	ازدواج در جهت طرد سنت غلط جاهلی

جدول شماره ۱ (خلاصهٔ آراء شریعتی و علی دربارهٔ علل ازدواج‌های پیامبر(ص))

در جدول فوق وجوه اشتراک دیدگاه شریعتی و کشیا علی نمایان است و چند مورد از دیدگاه این دو اندیشمند باهم هم‌پوشانی دارد. هر دو نویسنده، در رویکردی مشابه، هدف و فلسفه ازدواج‌های آن حضرت را در جهت (۱) مصالح سیاسی، (۲) عبور از سنن جاهلی و (۳) تأمین زنان و ایجاد امنیت اخلاقی جامعه برشمرده‌اند. اگرچه تفاوت‌هایی نیز در این سه رویکرد مشاهده شد، لیکن اینگونه به نظر می‌رسد که شریعتی و علی هیچکدام در علل اصلی و مشترکی که در

جدول آمده است، سخنی از علائق بشری و خاستگاه انسانی ازدواج در تعدد زوجات پیامبر (ص) به میان نیاورده‌اند. در ادامه، تحلیل و نقد آراء شریعتی و علی بیان می‌شود و با مراجعه به منابع گوناگون تلاش شده برخی کاستی‌های دیدگاه‌های این دو اندیشمند نشان داده شود.

٤ـ ۱ـ عشق پیامبر (ص) نسبت به همسران خویش

شریعتی برخلاف کشیا علی، مصمم است که پیامبر (ص) در اوج جوانی و ۲۵ سالگی با یک زن ۴۰ ساله ازدواج کرد؛ زنی که پیش از پیامبر(ص) دو بار ازدواج کرده بود،[۱] پس ازدواج‌های پیامبر (ص) نمی‌تواند بر اساس هوس و عشق بوده باشد. نقدی که می‌توان بر این گفته شریعتی وارد ساخت این است که اولاً وی بین واژه عشق و هوس تفاوتی قائل نمی‌شود و دائم این دو واژه را در کنار هم ذکر می‌کند در صورتی که مفهوم عشق با آنچه که مدنظر شریعتی است تفاوت فراوان دارد. ثانیاً در مورد تک همسری پیامبر(ص) در دوران جوانی برخی پژوهشگران احتمال می‌دهند که خدیجه در عقد ازدواجش شرط کرده بود مادام که او زنده است تنها همسر ایشان باشد و پیامبر با زن دیگری ازدواج نکند.(ابوت، ۱۳۴۴: ۵۵) ثالثاً اگر بر اساس گفته شریعتی فرض کنیم که خدیجه (س) قبل از پیامبر دو بار ازدواج کرده بودند و ایشان بودند که برای ازدواج با پیامبر(ص) پیش‌قدم شدند اما این موضوع دلیل بر این نیست که شأن و منزلت پایین‌تری داشته باشند. خدیجه (س) در میان زنان قریش جایگاه والایی داشت؛ آن‌چنان که مردان قریش خواستار ازدواج با او بودند. چنانچه برخی منابع آورده‌اند: «خدیجه(س) بانویی دوراندیش، شریف و خردمند بود و از لحاظ نسب از برترین زنان قریش بود. اگرچه تمام خویشاوندانش کمال ازدواج با او را داشتند و برای او مهریه‌های سنگین را متقبل شده بودند، اما او هیچ کدام را نپذیرفت و خود خواهان رسول‌الله (ص) شد».(ابن هشام، بی‌تا: ۱/ ۱۹۸ ؛ بیهقی، ۱۴۰۵: ۲/ ۶۷ ؛ نویری، ۱۴۲۴: ۱۶/ ۹۷) کشیا علی نیز این سخن را به نقل از طبری آورده است که «خدیجه در آن زمان

---

۱ ـ در باره این ادعای شریعتی باید گفت اگرچه در منابع تاریخی اهل سنت از ازدواج خدیجه (س) به میان آمده است و از دو شخص به نام های «ابوهاله هند بن نبّاش» و «عتیق بن عائذ» با عنوان همسران پیش از ازدواج با پیامبر یاد شده(طبری، تاریخ الامم و الملوک، ج۳، ۱۶۱ ؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج۱، ص ۴۰۶)؛ اما در مقابل برخی عالمان شیعه بر این باورند که خدیجه باکره بوده، چنانکه ابن شهر آشوب از قول سید مرتضی در شافی و شیخ طوسی در تلخیص الشافی، به دوشیزه بودن خدیجه (س) هنگام ازدواج با پیامبر(ص) اشاره کرده است (ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج۱، ص ۱۵۹). بنابر اظهار نظر برخی با توجه به تعصبات قبیله‌ای در حجاز، ازدواج خدیجه که از بزرگان قریش بود با دو اعرابی از قبیله تمیم و مخزوم پذیرفتنی نیست (عاملی، الصحیح من سیره النبی الاعظم ، ج۲، ص ۲۰۸).

ممتازترین زنان قریش از نظر نسب بود، و همه مردان قبیله او اگر پیشنهاد ازدواج به آن‌ها می‌شد، مشتاق پذیرش این پیشنهاد بودند.»(طبری، ۱۳۸۷: ۲/ ۲۸۲)

پذیرفتن استدلال‌های شریعتی که در هیچ یک از ازدواج‌های پیامبر(ص) عشق و علاقه جایی نداشته است چندان معقول نیست؛ چرا که آن حضرت نیز مانند دیگر انسان‌ها دارای عواطف و احساساتی بودند و این یک امر طبیعی است چراکه پیامبر(ص) نیز چنانکه در قرآن نیز اشاره شده (إِنَّما أَنَا بَشَرٌ مِثلِکُم)، [۱] بشری هستند مانند دیگر انسان‌ها و تنها تفاوت در این است که بر ایشان وحی نازل می‌شود. ضمن اینکه شریعتی به این حدیث پیامبر(ص) توجهی ندارد که می‌فرمایند: « حبب إلی من دنیاکم النساء و الطیب و جعلت قرة عینی فی صلاتی»، از دنیای شما، زنان و عطر مورد علاقه من است و نماز که نور چشم من است. (ابن سعد، ۱٤۱۰: ۱/ ۳۰٤)

نکته مهمی که کشیا علی و شریعتی هیچ یک به آن توجه ندارند، این است که پیامبر(ص) در دوران جوانی و قبل از ازدواج با خدیجه (س) به فاخته دختر عموی خویش اظهار علاقه نموده و حتی از او خواستگاری نیز کرد.[۲](ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ۱۲۰) پس نمی‌توان گفت که ازدواج‌های پیامبر آن‌گونه که شریعتی بیشتر و کشیا علی با تسامح اذعان دارند، دلیل سیاسی داشته و عشق در آن جایی نداشته است که اگر این‌گونه باشد، نه تنها مقام و موقعیت زن بلکه شخصیت رسول خدا نیز زیر سؤال می‌رود که از زن و ازدواج تنها برای پیشبرد مقاصد خود استفاده کرده است. شریعتی تنها عشق و علاقه پیامبر(ص) را در ازدواج با خدیجه (س) خلاصه می‌کند و تأکید دارد که بعد از ایشان ازدواج‌های پیامبر فقط جنبه سیاسی داشته است؛ اما کشیا علی با اینکه نقل قول‌های متعدد را درباره این ازدواج‌ها که به دلایل سیاسی و همچنین حمایت از بیوه زنان بوده، آورده است، در پایان مباحث خود درباره تعدد زوجات پیامبر به داستانی با عنوان «قمر و قاسم» اشاره می‌کند.(برای اطلاع بیشتر ن. ک: *The lives of Muhammad,*

---

۱ ـ سوره کهف: ۱۱۰.

۲ ـ ابن سعد در این باره می‌گوید: پیامبر(ص) دوبار از ام هانی(فاخته) خواستگاری کرد؛ بار اول قبل از ازدواجش با هبیره بود و بار دوم پس از فتح مکه که ام هانی اسلام آورد و اسلام بین او و هبیره جدایی انداخت. به گزارش ابن سعد ام هانی در هر دوبار درخواست پیامبر را نپذیرفت؛ او بار اول بنا به ملاحظات قبیله‌ای با هبیره ازدواج کرد و بار دوم ضمن اظهار علاقه‌اش به پیامبر برای اینکه به آن حضرت آسیبی نرسد، درخواست او را رد کرد(ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۸، ص۱۲۰). مارتین لینگز نیز درباره علاقه پیامبر(ص) به ام هانی و علل مخالفت عموی آن حضرت با این ازدواج می‌گوید: «ابوطالب با استناد به اینکه موقعیت پیامبر برای ازدواج مناسب نیست، با این ازدواج مخالفت کرد». (لینگز، محمد(ص) بر پایه کهن‌ترین منابع، ص ۷۹).

Ali, p 196)هدف وی از نقل این ماجرا نشان دادن عشق و علاقه پیامبر نسبت به همسران خویش است، چنانکه اشاره می‌کند « قاسم زنان را دوست دارد و جامعه او مردانگی آشکار او را مایه غرور می‌داند تا نقطه‌ای سیاه بر شخصیت او». (Ali, 2016: 196) کشیا علی بر اندیشه برخی مانند پریدو که تعدد زوجات را ناهنجار دانسته، اشکال وارد ساخته و بیان می‌کند وی احساسات لطیف پیامبر را نادیده گرفته، در عوض بر محاسبات و نقشه‌های پیامبر در رابطه با این ازدواج‌ها تمرکز کرده است.(Ali, 2016: 130)

۴ـ۲ـ سن همسران پیامبر(ص)

مهم‌ترین سندی که شریعتی و کشیا علی برای اثبات ادعای خویش درباره عدم انگیزه‌های دنیوی ازدواج‌های پیامبر (ص) ذکر می‌کنند، سن همسران رسول خدا است. اگرچه کشیا علی در کنار آن اختلاف‌نظرهایی که درباره سن همسران رسول خدا وجود دارد را نیز ذکر کرده است، اما شریعتی تأکید خاصی بر بالا بودن سن آنان دارد چنانچه برای رد دیدگاه شماری از مستشرقان، اغلب از همسران آن حضرت به عنوان بیوه‌زنانی فرتوت و سالخورده یاد می‌کند که تنها هدف پیامبر(ص) از این ازدواج‌ها سرپرستی و حمایت از آنان بوده است. نکته‌ای که شریعتی آن را نادیده گرفته این است که بیوه بودن نشانه بالا بودن سن نیست چنانکه حفصه دختر عمر در هیجده سالگی بیوه شد.(محمد زاده، ۱۳۹۵: ۱۱۰) زینب دختر جَحش هنگام ازدواج با پیامبر(ص) ۳۵ ساله بوده ،(ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ۹۰ ؛ ابن حجر، ۱٤۱۵: ۸/ ۱۵۵) صفیه بنت حُیَیّ هنگامی که به عقد پیامبر (ص) درآمد، هنوز به ۱۷سالگی نرسیده بود. (ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ۱۰۲ ؛ ابن حجر، ۱٤۱۵: ۸/ ۲۱۲) ام سلمه هنگام ازدواج با پیامبر(ص) ۲۶ سال سن داشت. (ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ٦۹) جویریه دختر حارث هنگام ازدواج با رسول خدا ۲۰ ساله بود.(همان، ۹۵) زینب بنت خزیمه حدوداً ۳۰ سال داشت. (ابن حجر، ۱٤۱۵: ۸/ ۱۵۷؛ ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ۹۲)

جدول پیش رو این حقیقت را به‌خوبی آشکار می‌کند که اغلب همسران پیامبر(ص) کمتر از ۳۵ سال سن داشته‌اند. با فرض دقت تمام داده‌های مندرج تاریخی، میانگین سنی این افراد ۳۰ الی ۳۶ سال برآورد شده است که متفاوت از ادعای شریعتی است.

ردیف	نام همسر	وضعیت ازدواج قبل از پیامبر(ص)	نام همسران ایشان قبل از پیامبر(ص)	سن ایشان هنگام ازدواج با پیامبر(ص)
۱	خدیجه (س) بنت خویلد	۲ بار	ابوهاله بن زراره عتیق بن عائذ[۱]	۴۰[۲]
۲	سوده دختر زمعه	۱ بار	سکران بن عمرو	۵۵
۳	عایشه دختر ابوبکر	باکره	ــ	۹
۴	حفصه دختر عمر	۱ بار	خنیس بن حذاقه	۱۸
۵	زینب دختر خزیمه	۲ بار	عبدالله بن جحش	۳۰

۱ ـ در اینجا نظر رایج درباره ازدواج خدیجه لحاظ شده است، چرا که بر اساس نظر برخی، چنانکه در مطالب فوق نیز اشاره شد ایشان به هنگام ازدواج با پیامبر باکره بودند.

۲ ـ همچنین در اینجا نیز نظر رایج لحاظ شده است. در مورد سن حضرت خدیجه هنگام ازدواج با پیامبر(ص) دیدگاه‌های مختلفی از ۲۵ سال تا ۴۶ سال مطرح شده است. بسیاری ایشان را هنگام ازدواج با پیامبر ۴۰ ساله دانسته‌اند(ابن سعد، طبقات الکبری، ج ۸، ص ۱۷۴ ؛ بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۹۸ ؛ طبری، تاریخ الامم و الملوک، ج ۲، ص ۲۸۰) اما روایات دیگری نیز در این باره وجود دارد، منابع تاریخی سن خدیجه (س) را هنگام ازدواج با پیامبر اکرم ۲۵(بیهقی، دلائل النبوه، ج ۲، ص ۷۲ ؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۲، ص ۲۹۵ ـ ۲۹۴)، ۲۸ (بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۹۸)، ۳۰ (عاملی، الصحیح من سیره النبی الاعظم، ج ۲، ص ۲۰۰)، ۳۵ (ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۲، ص ۲۹۵) و ۴۵ یا ۴۶ دانسته‌اند (بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۹۸).

۶	ام سلمه دختر ابوامیه	۱ بار	ابی‌سلمه عبدالله بن عبدالاسد	۲۶
۷	زینب دختر جَحش	۱ بار	زید بن حارثه	۳۵
۸	جویریه دختر حارث	۱ بار	صفوان بن ابی شفر	۲۰
۹	ام حبیبه دختر ابوسفیان	۱ بار	عبیدالله بن جحش	۳۵
۱۰	صفیه دختر حییّ بن اخطب	۲ بار	سلام بن ابی الحقیق کنانه بن ابی الحقیق	۱۷
۱۱	میمونه دختر حارث	۲ بار	مسعود بن عمرو ابورهم بن عبدالعزی	۴۹

جدول شماره۲(سن همسران پیامبر(ص) به هنگام ازدواج با ایشان)

بنابراین بر اساس این جدول، میانگین سن همسران پیامبر(ص) در حدود سی سال بوده است. همچنین برخلاف آنچه که شریعتی بیان می‌کند موضوع تناسب فاصله سنی در ازدواج که امروزه مهم تلقی می‌شود در فرهنگ آن روز مطرح نبوده است و چه بسیار دختران جوانی که به عقد مردان مسن در می‌آمدند.[۱] برای تایید این مطلب می‌توان به عبدالمطلب اشاره کرد که در همان روز که کوچک‌ترین پسرش را به ازدواج آمنه بنت وهب درآورد، خود در حالی که پیرمردی بود، با هاله دختر عموی جوان آمنه ازدواج کرد. (عبدالوهاب، ۱٤۰۹: ٥٤ ؛ ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ۷٦) بنابراین عرب با مسئله ازدواج بسیار راحت برخورد می‌کرد.

کشیا علی با اشاره به سن دیگر همسران پیامبر قصد دارد دیدگاه منتقدان درباره غیرعادی بودن سن عایشه و اتهاماتی که از این طریق بر پیامبر(ص) وارد شده را برطرف کند، چنانکه می‌گوید: ام حبیبه، دختر ابوسفیان، سی و چند ساله بود، جویریه بیست ساله بود که با پیامبر

۳۳ـ در تاریخ أنبیای گذشته نیز شواهدی بر این امر وجود دارد برای نمونه می‌توان به ازدواج حضرت داود(ع) در هفتاد سالگی با همسرش که کمتر از ۲۵ سال داشت، اشاره کرد(عبدالوهاب، تعدد نساء الانبیاء، ص ۵۵).

(ص) ازدواج کرد، صفیه هفده ساله بود و در مورد دیگر همسران پیامبر می‌توان گفت کـه همـه در میانهٔ بیست یا سی سالگی بودند.(Ali, 2016: 157 ـ 159)

٤ ـ ۳ـ زیبایی همسران پیامبر(ص)

علاوه بر مطالب ذکر شده شریعتی و کشـیا علـی در دفـاع از شخصـیت پیـامبر(ص) بـه عـدم زیبایی همسران آن حضرت اشاره می‌کنند، البته کشیا علی در این زمینه تنها نقـل قول‌هـا را بیـان می‌کند و خود تأکید خاصی روی این موضوع ندارد و حتی در برخی موارد به زیبایی آنـان نیـز اشـاره می‌کند. در این بخش از مقاله بیشتر نقدها بر مباحث شـریعتی وارد اسـت و همـین تفـاوت دیـدگاه وی با کشیا علی را نمایان می سازد چرا که شریعتی در مقایسه با علی حـامی دیـدگاه عـدم زیبـایی همسران پیامبر است، چنانچه خطـاب بـه کسـانی کـه بـر تعـدد زوجـات پیـامبر(ص) اشـکالی وارد ساخته‌اند، می‌گوید: « آنچه غالباً آنان فراموش کرده‌اند این است که زیبایی زن است کـه هـوس را سیراب می‌کند نه شماره زن. مرد هوس‌باز در پی دختر طنـاز و هـوس‌انگیز اسـت نـه زنـان بیـوه و جاافتاده و بچه‌داری که یا مثل دختر عمر بدترکیب‌اند و یا اگـر هـم آب و رنگـی داشـته‌اند در خانـه شوهر یا شوهران پیشینشان رفته است».(شریعتی، ۱۳۸٦: ٥۳۷)

نقدی که می‌تـوان بـر ایـن بحـث شـریعتی وارد سـاخت ایـن اسـت کـه اولاً وی بـرای دفـاع از پیامبر(ص) شخصیت زنان آن حضرت را زیر سؤال می‌برد چنانکه از حفصه همسر پیامبر با عنوان «بدترکیب» یاد می‌کند و توجه ندارد که آنان همسران پیامبر (ص) هستند و قابل احتـرام. ثانیـاً وی به طور کلی زیبایی زنان پیامبر را رد می‌کند و این درحالی است که تحقیقات نشـان می‌دهـد اغلـب زنان پیامبر(ص) زیبا بوده‌اند که از جمله آنان می‌توان به صفیه بنت حُیَیّ اشاره کرد که از جمـال و زیبایی بهره وافر داشت. زیبایی صفیه به قدری شهرت داشت که زمانی کـه پیـامبر (ص) وی را بـه مدینه آورد زنان چون دربـاره زیبـایی او چیزهـایی شـنیده بودنـد، بـه خانـه ایشـان می‌آمدنـد تـا او را ببینند؛ یکی از این زنان عایشه بود که در منابع درباره ایشان آمده است: «عایشه نیز دربـاره زیبـایی او کنجکاو بود و در حالی که روبنده زده بود، آمد و وارد خانه او شد، پیامبر (ص) عایشه را شـناخت و در پی او رفت و فرمود: او را چگونه دیدی؟ گفت زنی یهودی دیدم! پیامبر (ص) فرمود : چنـین مگو که او مسلمان شده است».(ابن سـعد، ۱٤۱۰: ۸/ ۱۰۰ ؛ ابـن حجـر، ۱٤۱٥: ۸/ ۲۱۲) ایـن جمله عایشه نشان از زیبایی وافر صفیه دارد که سبب حسادت بوده است.

از دیگر همسران پیامبر(ص) ام سلمه بود که بر اساس گزارش منابع به قدری زیبا بود که مایه حسد و اندوه عایشه شده بود. چنانچه عایشه می‌گوید: «لما تزوج رسول الله أم سـلمة حزنـت حزنـا شديدا لما ذكروا لنا من جمالها. قالت: فتلطفت لها حتى رأيتها فرأيتها و الله أضعاف ما وصـفت لـي

في الحسن و الجمال».(ابن سعد، ١٤١٠: ٨/ ٧٥) از دیگر همسران زیبای پیامبر(ص) می‌توان از جویریه نام برد چنانچه عایشه درباره زیبایی او گفته است: «جویریه زنی ملیح و زیبا بود کسی نبود که او را ببیند و جذب او نشود». (واقدی، ١٤٠٩: ١/ ٤١١) نام اصلی جویریه بِرّه بود[1] و این نام نشان از زیبایی فراوان وی دارد که پیامبر(ص) بعد از ازدواج با او به سبب ناپسند دانستن این نام، آن را به جویریه تغییر داد. (ابن سعد، ١٤١٠: ٨/ ٩٤ ؛ واقدی، ١٤٠٩: ١/ ٤١٢) میمونه نیز از زنان زیبایی بود که به جهت زیبایی نام اصلی وی برّه بوده و رسول‌الله آن را به میمونه تغییر داد.[2](ابن سعد، ١٤١٠: ٨/ ١٠٨ ؛ ابن حجر، ١٤١٥: ٨/ ٢١٢ ؛ ابن عبدالبر، ١٤١٢: ٤/ ١٩١٥) کشیا علی برخلاف شریعتی به زیبایی همسران پیامبر (ص) اشاره کرده و در نقد نویسندگانی که این موضوع را نادیده گرفته‌اند، می‌گوید: «نویسندگان برای دفاع از شخصیت محمد و زدودن اتهام فسق از او عجله کرده‌اند، چنانکه می‌گویند او جذب این زنان نشده است و استدلال می‌کنند اگرچه جویریه جوان و زیبا بود، اما محمد به این فکر می‌کرد که چگونه او و تمام قبیله‌اش را از سرنوشتی ناپسند نجات دهد».(Ali, 2016: 143)

شریعتی همچنین در مبحث خود درباره عدم زیبایی همسران پیامبر(ص) روایت دیگری نیز آورده و بیان می‌کند که حفصه بعد از آنکه شوهرش مرد با آنکه دختر عمر بود، کسی به سراغش نرفت تا عمرخود دست به کار شد. وی را اول به ابوبکر و سپس به عثمان پیشنهاد کرد ولی آنان نپذیرفتند. سپس نزد پیغمبر(ص) رفت و از آنان گله کرد. پیامبر(ص) برای تسکین خاطر او حفصه را به عقد خویش درآورد و بدین طریق همان پیوند خویشاوندی که با علی (ع) و ابوبکر و عثمان انجام داده بود، با عمر نیز که یکی از شخصیت‌های پرنفوذ و مؤثر اسلام به‌شمار می‌رفت، نیز بست و موقعیت خود را استوار ساخت. (شریعتی، ١٣٨٦: ٥٤٣)

شریعتی بیان می‌کند که از کوشش عمر و سکوت ابوبکر و عثمان می‌توان به عدم زیبایی حفصه پی برد. اما برخلاف گفته شریعتی در برخی منابع گزارش شده که علت اینکه ابوبکر و

---

۱ ـ برّه به معنای حلقه در بینی و درباره زن، کنایه از زن زیبایی است که همسر خود را در بند خود آورد. محمد زاده، زنان پیامبر اکرم (ص) و زنان با پیامبر اکرم (ص) ، ص ۱۳۴

۲ . همچنین در میان همسران زیبای پیامبر (ص) می‌توان از حضرت خدیجه (س) نام برد که وقتی نفیسه ازدواج با ایشان را به پیامبر(ص) پیشنهاد می‌کند، می‌گوید: «اگر از تو دعوت شود با کسی که دارای زیبایی و مال و شرف است، ازدواج کنی، می‌پذیری؟ » (ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۱۲۰). خدیجه (س) از نظر ظاهری زنی بسیار زیبا و شکوهمند بود و قامتی بلند و چهارشانه داشت.(محمد زاده، زنان پیامبر اکرم (ص) و زنان با پیامبر اکرم (ص) ، ص ۴۶).

عثمان پیشنهاد عمر را برای ازدواج با حفصه نپذیرفتند این بود که پیامبر از قبل به ایشان گفته بود که قصد ازدواج با حفصه را دارد اما عمر از این موضوع بی‌اطلاع بود. (ابن سعد، ۱٤۱۰: ۸/ ۶۵)

نکته قابل توجهی که وجود دارد این است که شریعتی بر عقیده خود مبنی بر عدم زیبایی همسران پیامبر(ص) و همچنین عدم عشق آن حضرت پافشاری دارد و این در حالی است که میان مباحث خود به زیبایی عایشه و علاقه پیامبر به ایشان اشاره می‌کند، چنانکه می‌گوید: «عمر پس از آنکه می‌شنود حفصه نیز با عایشه جوان و زیبا در آزار محمد همدست شده است و از او تقلید می‌کند خشمگین بر سرش فریاد می‌کشد که دخترک من! تو به این زن [عایشه] که به زیبایی خود و عشقی که پیامبر بر او دارد و به آن می‌نازد نگاه مکن. به خدا قسم من میدانم که رسول خدا تو را دوست ندارد و اگر به خاطر من نبود تا به حال طلاقت داده بود».(شریعتی، ۱۳۸٦: ٥٤٤) ولی در نهایت نتیجه می‌گیرد که ازدواج با تنها دختر زیبا و جوانی مانند عایشه، یک ازدواج عاشقانه نبوده و بنابر مصلحت انجام شده است. وی تمام موارد گفته شده را نادیده گرفته و بر این موضوع پافشاری می‌کند که هدف پیامبر از ازدواج‌های متعدد حفظ موقعیت سیاسی خود و جلب حمایت قبایل متعدد بوده است. اما این ادعای شریعتی را زمانی می‌توان پذیرفت که این ازدواج‌ها در مکه صورت گرفته باشد، یعنی زمانی که پیامبر(ص) تحت سخت‌ترین شکنجه‌ها و آزارها قرار داشتند و نیاز به حمایت و پشتیبانی قبایل داشتند. اما چنانکه در منابع مشهود است تمام ازدواج‌های پیامبر(ص) به جز خدیجه (س) در مدینه و بعد از هجرت ایشان از مکه اتفاق افتاد. پیامبر (ص) زمانی وارد مدینه شدند که هواداران بسیار داشتند و از جایگاه سیاسی مهمی برخوردار بودند. بنابراین در استدلال‌های شریعتی و کشیا علی در علل تعدد زوجات تنها می‌توان ازدواج آن حضرت با زینب بنت جحش را قابل قبول دانست؛ چنانچه پیامبر(ص) این ازدواج را برای اجرای فرمان الهی و زدودن افکار غلط جاهلی انجام دادند.[1]

---

۱ ـ برای اطلاع بیشتر درباره ازدواج پیامبر(ص) با زینب بنت جحش رجوع کنید به مقاله نگارنده درباره این موضوع با عنوان «نقد استنادهای قرآنی وقایع تاریخی صدر اسلام در تاریخ طبری(مطالعه موردی: بررسی ادعای علاقه پنهان محمد(ص) به زینب و استناد به آیه ۳۷ سوره احزاب)، فصلنامه سخن تاریخ، سال ۱۶، شماره ۳۹، صص ۱۶۷ ـ ۱۴۸.

نتیجه

علی شریعتی و کشیا علی در پاسخ به اتهامات مستشرقان در موضوع تعدد زوجات پیامبر(ص)، در جایگاه دفاع برآمده و هردو با علل پنج‌گانه‌ای که برخی از آن‌ها باهم همپوشانی دارد، هدف و فلسفه این ازدواج‌ها را در انگیزه‌های «غیرنفسانی» و در جهت پیشبرد اهداف سیاسی، تبلیغاتی، و اجتماعی خلاصه کرده‌اند؛ با این تفاوت که شریعتی مسئله تعدد زوجات را نه برپایهٔ داده‌های تاریخی، بلکه بیشتر با تکیه بر آراء خویش بررسی کرده و این چندان هم باعث شگفتی نیست چراکه وی در شمار مورخان نبود و رویکردی ایدوئولوژیک را دنبال می‌کرد. شریعتی در بررسی تعدد زوجات پیامبر (ص) تنها از ده منبع بهره گرفته که بیشتر ادبی و عرفانی است و به منابع مهمی همچون طبقات ابن سعد رجوع نکرده است. در مقابل، کشیا علی منابع گوناگون و پرشماری را بررسی کرده و با تکیه بر روش تاریخی و بر اساس منابع قدیم و جدید سیری کامل از زندگی پیامبر(ص) ارائه می‌کند. اما با وجود تفاوت در مراجعه به منابع، تأکید بر دلایل سیاسی و اجتماعی ازدواج‌های پیامبر (ص) وجه اشتراک هر دو اندیشمند است. تفاوت این دو در آن است که شریعتی برای اثبات ادعاهای خود، مسئله سن زنان و عدم زیبایی آنان و فقدان عشق پیامبر(ص) به آنان را پیش می‌کشد، اما کشیا علی به زیبایی زنان پیامبر و وجود اختلاف درباره بالا بودن سن آنان و عشق پیامبر به همسران نیز اشاره می‌کند. پژوهش حاضر نشان داد استدلال‌های این دو، در دفاع از شخصیت پیامبر (ص) و علل ازدواج‌های آن حضرت، در آیینهٔ منابع تاریخی در مواردی قابل پذیرش نیست. اگرچه در پژوهش حاضر تنها دیدگاه این دو اندیشمند درباره علل ازدواج‌های رسول خدا بررسی شد، اما نباید از نظر دور داشت که بسیاری پژوهش‌های معاصر در این موضوع، همین اندیشهٔ هنجاری درباره علل تعدد زوجات را پی‌گرفته‌اند.

منابع

قرآن کریم

ـ ابن حجر، احمد بن علی، (۱۴۱۵ق)، الإصابة فی تمییز الصحابة، ، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیة،

ـ ابن سعد، محمد بن سعد هاشمی بصری(۱۴۱۰)، الطبقات الکبری، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه

ـ ابن شهرآشوب، محمد بن علی(۱۳۷۹ق)، مناقب آل ابی طالب، تحقیق محمدحسین آشتیانی و هاشم رسولی، قم: انتشارات علامه

ـ ابن عبدالبرّ، ابوعمر یوسف بن عبدالله(۱۴۱۲ق)، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، تحقیق علی‌محمد البجاوی، چاپ اول، بیروت: دارالجیل

ـ ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر(۱۴۰۷ ق)، البدایة و النهایة، بیروت: دارالفکر

ـ ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم بن علی(۱۴۱۴ق)، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دارصادر

ـ ابن هشام ،عبدالملک[بی‌تا]، السیرة النبویة ،تحقیق مصطفی سقا، ابراهیم آبیاری وعبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالمعرفه

ـ ابوالقاسم زاده و کاظم نژاد(۱۳۸۵ش)، «کنکاشی درباره علل تعدد همسران پیامبر (ص)»، ماهنامه علمی ـ تخصصی معرفت، شماره ۱۰۸.

ـ ابوت، نبیا (۱۳۴۴ش)، عایشه همسر محبوب پیامبر(ص)، ترجمه غلامرضا سعیدی، [بی‌جا]، انتشارات آسیا

ـ احمد، لیلا (۲۰۱۲م)، زنان و جنسیت در اسلام (ریشه‌های تاریخی جدال امروزی)، ترجمهٔ لیلا صادقی، لندن: انتشارات دانشگاه ییل.

ـ بلاذری، ابوالحسن احمد بن یحیی(۱۴۱۷ق)، أنساب الأشراف، تحقیق سهیل ذکار و ریاض زرکلی، چاپ اول، بیروت: دارالفکر

ـ بیهقی، احمد بن حسین(۱۴۰۵ق)، دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعة، تحقیق عبدالمعطی قلعجی، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة

ـ حکیم زاده، فرزانه(۱۳۹۶ش)، «تحلیل حکمت‌های تعدد زوجات پیامبر(ص) و بازخوانی اختصاصات نبی در ازدواج»، فصلنامه مطالعات اسلامی زنان و خانواده، سال چهار، شماره ۶.

ـ ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد(۱۴۰۹ق)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر والاعلام،

تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العربی

ـ زرگری نژاد، غلامحسین(۱۳۸۴ش)، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، چاپ سوم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین علوم انسانی دانشگاه‌ها(سمت)

ـ شریعتی، علی (۱۳۸۶ش)، اسلام شناسی (درس‌های دانشگاه مشهد)، چاپ نهم، تهران: انتشارات چاپ بخش.

ـ طبری، ابوجعفر محمد بن جریر(۱۳۸۷ش)، تاریخ الامم و الملوک، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: دارالتراث

ـ عاملی، سید جعفر مرتضی[بی‌تا]، الصحیح من سیره النبی الاعظم (ص)، الطبعه الاولی، قم: دارالحدیث.

ـ عبدالمحمدی، حسین (۱۳۹٤ش)، مستشرقان و پیامبر اعظم (ص)، چاپ دوم، قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشرالمصطفی(ص)

ـ عبدالوهاب، احمد (۱٤۰۹ ق)، تعدد نساء الانبیاء مکانة المرأة فی الیهودیة و المسیحیة و الأسلام ، قاهره: مکتبه وهبة

ـ عبدی، و دیگران (۱٤۰۱ش)، «نقد استنادهای قرآنی وقایع تاریخی صدر اسلام در تاریخ طبری (مطالعه موردی: بررسی ادعای علاقه پنهان محمد(ص) به زینب و استناد به آیه ۳۷ سوره احزاب»، فصلنامه سخن تاریخ، سال ۱٦، شماره ۳۹، صص ۱٦۷ ـ ۱٤۸.

ـ قنوات، عبدالرحیم (۱۳۷۷ ش)، شریعتی و تاریخ اسلام، چاپ اول، مشهد: نشر صالح.

ـ لینگز، مارتین (۱۹۰۹م)، محمد(ص) بر پایه کهن‌ترین منابع، ترجمه سعید تهرانی نسب، تهران: انتشارات حکمت.

ـ محمد زاده ، مرضیه (۱۳۹۵ش)، زنان پیامبر اکرم(ص) و زنان با پیامبر اکرم(ص)، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.

ـ مختاری، علیرضا و دیگران(۱٤۰۰ش)، «تحلیل و بررسی ازدواج‌های پیامبر اسلام»، مجله مطالعات علوم سیاسی، حقوق و فقه، دوره هفتم، شماره ۱.

ـ مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (۱۴۰۹ق)، مروج الذهب و معادن الجوهر، تحقیق اصغر داغر، چاپ دوم، قم: دارالهجره.

ـ نویری، شهاب الدین احمد بن عبدالوهاب (۱۴۲۴ ق)، نهایه الارب فی فنون الادب، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه

ـ واقدی، محمد بن عمر(۱۴۰۹ق)، کتاب المغازی، تحقیق مارسدن جونس، چاپ دوم،

بیروت: مؤسسة العلمی

ـ یعقوبی، احمد بن أبی یعقوب [بی‌تا]، تاریخ الیعقوبی، بیروت: دارصادر

ـ Ali, Kecia. The lives of Muhammad, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.

ـ Muir, William. The Life of Mohamet from Original sources. 2nd ed. London : Smith, Elder, 1878.

ـ Prideaux, Humphrey.The True Nature of Impoture Fully Display”d in the Life of Mahmet, 8th ed. London: E. Curll, 1723 [1697].